

УДК 343.979 (477)

Богдан Головкін,

кандидат юридичних наук,

завідувач сектору Інституту вивчення проблем злочинності

НАПрН України

ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ РИСИ ОСОБИСТОСТІ КОРИСЛИВОГО НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ*

Висвітлюються результати тестування корисливих насильницьких злочинців за методикою «Багатофакторне дослідження особистості» (Р. Кетела 16-Рґ питальник) та методикою тестування показників і форм агресії (О. Баса й А. Дарки). Аналізуються характерологічні риси корисливих насильницьких злочинців, їх інтелектуальні, емоційно-вольові та когнітивні особливості у зв'язку з проявами кримінальної поведінки. Ключові слова: емоційна неврівноваженість, жорсткість, самовпевненість, низький самоконтроль, домінантність, агресивність.

Психологічний метод тестування**

В умовах помітного зростання рівня корисливих насильницьких злочинів, резонансних розбійних нападів на об'єкти банківсько-фінансової сфери, пограбувань у громадських місцях, збройного заволодіння транспортними засобами, бандитських нападів на помешкання підприємців тощо і незначних успіхів міліції у розкритті подібного роду справ гостро постає питання вивчення психологічних рис особистості злочинця, про які досі мало що відомо кримінологічній науці і практиці боротьби зі злочинністю. Цією публікацією спробуємо привернути увагу читача до використання у дослідженні особистості корисливого насильницького злочинця такого популярного в психології методу, як тестування, за допомогою якого створюється уява про індивідуальні психологічні особливості корисливих насильницьких злочинців, їх характерологічні риси. Одразу зауважимо, що у вітчизняній кримінології психологічний метод тестування використовується вкрай рідко, а характерологічні риси особистості корисливого насильницького злочинця не досліджувалися взагалі.

Методика «Багатофакторне дослідження особистості» (Р. Кетела 16-Рґ питальник) дозволяє діагностувати основні риси характеру особистості корисливого

насильницького злочинця і наближує нас до розуміння закономірностей поведінки (у нашому випадку кримінальної). Текст питальника складається із 105 питань, на які респонденту пропонується три варіанти відповідей, дві категоричні: «так» і «ні», а третя непевна: «іноді», «незавжди», відповіді відмічаються безпосередньо на бланку питальника. Спосіб користування питальником викладається в інструкції у вступній частині кожного бланку питальника. Сама процедура тестування якихось особливих знань від опитуваних та дослідника не вимагає.

Питання групуються у певній комбінації з тим, щоб охарактеризувати особистість за шістнадцятьма параметрами (факторами). Факторні ознаки викладаються попарно за дихотомічним принципом. Кожен фактор передбачає певну шкалу показників вимірювання, яка відповідає ступеню вираження окремих характерологічних рис особистості. Обробка результатів дослідження здійснюється за допомогою розробленого ключа, кожна факторна ознака вимірюється у балах, показник яких коливається в межах від 0 до 12, а за фактором В (інтелект) — від 0 до 8.

Вимірювання значень показників у балах здійснюється із застосуванням кривої математичного розподілу. За сумою набраних балів можна оцінювати низькі або високі значення показника тієї чи іншої

* Рекомендовано до друку кафедрою кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

** Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

факторної ознаки, що вказують на більшу чи меншу вираженість окремих рис характеру, які можуть породжувати типові форми поведінкових реакцій. Відповідно до кінцевого показника за кожним фактором дається інтерпретація результатів [1]. На основі взаємозв'язків факторних ознак виділяються три інформаційні блоки характеристик особистості: інтелектуальні особливості (фактори В, М, Q1), емоційно-вольові особливості (фактори С, G, I, O, Q3, Q4), комунікативні особливості (фактори А, Н, F, E, Q2, Y, L).

Тестування проводилося у кримінально-виконавчих установах середнього рівня безпеки Державного департаменту з питань виконання покарань у Харківській області: Деканівська № 12, Холодногірська № 18, Олексіївська № 25. Всього у тестуванні взяли участь 100 осіб, які були поділені на основну (корисливі насильницькі злочинці: грабіжники, розбійники, вимагачі, бандити, корисливі убивці) і контрольну (корисливі злочинці: крадії) групи, по 50 чоловік кожна.

Отже, результати тестування розподілилися наступним чином. *Інтелектуальні особливості*: В — інтелект (основна група — 3,9; контрольна група — 4,6); М — практичність — розвинена уява (основна група — 4,8; контрольна група — 8,4; число Р — 0,05); Q1 — консерватизм — радикалізм (основна група — 6,4; контрольна група — 8,8); *емоційно-вольові особливості*: С — емоційна врівноваженість/неврівноваженість (основна група — 6,8; контрольна група — 7,4); G — підвладність почуттям або нормативності поведінки (основна група — 3,4; контрольна група — 6,2; число Р — 0,05); I — жорсткість — чутливість (основна група — 5,6; контрольна група — 7,6); O — впевненість у собі — тривожність (основна група — 9,2; контрольна група — 6,4); Q3 — низький самоконтроль/високий (основна група — 2,8; контрольна група — 6,5); Q4 — розслабленість — напруженість (основна група — 11,4; контрольна група — 10,2); *комунікативні особливості*: А — замкнутість — товариськість (основна група — 4,6; контрольна група — 6,8); Н — боязкість — сміливість (основна група — 8,2; контрольна група — 6,8); F — стриманість — експресивність (основна група — 9,2; контрольна група — 8); E — покірність — доміантність (основна група — 8,6; контрольна група — 6,8); Q2 — конформізм — нонконформізм (основна

група — 3,6; контрольна група — 4,6); N — прямолінійність — дипломатичність (основна група — 4,2; контрольна група — 7,6; число Р — 0,05); L — довірливість — підозрливість (основна група — 10,8; контрольна група — 10); MD — адекватність самооцінки (основна група — 10; контрольна група — 11,2).

Інтелектуальні особливості

Коментуючи *інтелектуальні особливості* корисливих насильницьких злочинців вважаємо за необхідне звернути увагу на таке. Значення фактора В (3,9) свідчить про майже *середній показник інтелекту*, деякою мірою емоційну дезорганізованість мислення, недостатню абстрагованість і розсудливість, посередню здатність прораховувати віддалену перспективу, неналежний інтелектуальний контроль, зосередженість уваги на поточних подіях. Останнє пов'язане із такою рисою, як *практицизм*, тобто конкретність мислення, підвладність своєкорисливим інтересам, пошук ергономічних засобів ціледосягнення, створення комфортних побутових умов, розширення споживацьких можливостей, про що свідчить низький показник фактора М (4,8). Корисливі насильницькі злочинці достовірно прагматичніші ($p < 0,05$), ніж корисливі ненасильницькі злочинці. Натомість крадії мають багатшу уяву, романтичніші, сентиментальні, менш практичні у повсякденній життєдіяльності. Характерною рисою злочинців основної групи є *радикалізм*, тобто негативна налаштованість сприймати й оцінювати соціальну дійсність, оточуючих людей, категоричність суджень на зразок «Я — сам собі закон», невизнання авторитетів, несприйняття на віру, опікування лише своєю персоною, на що вказує низьке значення показника фактора Q1 (6,4).

Емоційно-вольові особливості

Емоційно-вольові особливості передусім полягають в *емоційній нерівноваженості*, мінливості настрою, дратівливості, про що свідчить низьке значення показника С (6,8). Цьому імпонує помітна вираженість такої риси, як *підвладність почуттям і безпосереднім бажанням* (гранично низьке значення показника G — 3,4). Йдеться про орієнтованість на сприятливі обставини, безпринципність і свободу щодо нормативних приписів та моральних

зобов'язань. За останнім параметром встановлені статистично достовірні відмінності ($P = 0,05$), які вказують на несформованість у злочинців основної групи внутрішніх морально-етичних нормативних регуляторів поведінки, чого не скажеш про крадіїв (важко заперечити існування неписаних правил поведінки злодіїв), вони вирізняються діловою спрямованістю поведінки, мають почуття обов'язку.

Показовою рисою корисливих насильницьких злочинців виступає *жорсткість*, тобто відсутність співчуття й емпатії, немилосердність, практичність світогляду, безкомпромісність у обстоюванні своєї позиції, лідерські амбіції в межах референтної групи (низьке значення показника I — 5,6). Жорсткість узгоджується із вираженою *самовпевненістю* як здатністю не помічати перешкоди на шляху досягнення особистісно значущих цілей (високе значення показника O — 9,2).

Наступною яскравою характерологічною рисою корисливих насильницьких злочинців є *низький самоконтроль* (гранично низьке значення показника Q3 — 2,8) що, на наш погляд, зумовлюється самовпевненістю. Проявами цієї риси є зневажливе ставлення до нормативних вимог, зверхнє ставлення до інших. Очевидно, для більшості злочинців основної групи цинічний розрахунок на грубу фізичну перевагу, раптовість нападу, роблять зайвими обережність і необхідність перестраховування, ці особи дають волю емоціям, схильні зганяти злість на вже повалений жертві за спробу спротиву, при цьому легко екзальтуються. Брутальні способи обстоювання силою чоловічої гідності у даному мікросередовищі — звична практика. Надмірна агресія і жорстокість до супротивника завжди схвалюється, а це просто немислимо без самозаведення і скерованої агресії проти кривдника.

Далі йде така домінуюча риса, як *напруженість*, котра проявляється у внутрішньому неспокої, дратівливості, поганій стресостійкості (значення показника Q4 — 11,4 близьке до максимального). Найвірогідніше стан напруженості посилюється умовами відбуття покарання, в яких необхідно щомиті бути напоготові, щоб відстояти чоловічу гідність, підтвердити неформальний статус серед спецконtingенту, за необхідності довести твердість волі й безжалісливість, помститися за образу. Окрім цього, дається взнаки нереалізованість життєвих домагань, переконаність у несправедливому ставленні

до себе з боку оточуючих, уявна загроза своєму «Я», що продукує прагнення до самоствердження за рахунок насильства щодо фізично слабкіших осіб, які «незаслужено» мають порівняно більше матеріальних цінностей і байдуже ставлення до спричиненої шкоди їх життю та здоров'ю.

Комунікативні особливості

Комунікативні особливості полягають у такому. *Шизотомія*, тобто замкнутість, відчуженість від просоціального середовища, його цінностей і норм, відгородженість від чужих проблем, критиканство, скептицизм, погана адаптованість до нормальних умов життєдіяльності (низьке значення показника A — 4,6). Водночас корисливі насильницькі злочинці *достатньо сміливі*, схильні до ризику, мало переймаються загрозою кримінального покарання, живуть одним днем (на це вказує високе значення показника H — 8,2). Із зазначеними характерологічними особливостями добре узгоджуються такі риси, як *домінантність*, вільнолюбство, норовливість, упертість до агресивності, непримиренність до визнаних авторитетів, що засвідчується високим значенням показника E (8,6). Такі особи на все мають свою точку зору, яку вважають «законом для всіх», запекло борються за більш високий статус і визнання у референтній групі. Цьому імпульсу *прямолинійність* (низьке значення показника N — 4,2), що вказує на безпосередність поведінки, низьку толерантність до іншої думки, безумовне задоволення своєкорисливих інтересів, категоричність суджень. За цим параметром встановлена статистично достовірна відмінність ($P = 0,05$), тобто злочинці основної групи, на відміну від злочинців контрольної групи, не вирізняються дипломатичністю, хитрістю, зваженістю вчинків, прозорливістю. Прямолинійність непогано узгоджується із *експресивністю* (високе значення показника F — 9,2). Мається на увазі надмірна емоційність і безпечність, авантюризм. Корисливі насильницькі злочинці вірять в удачу, фаталістичні.

На окрему увагу заслуговує *конформізм* (низьке значення показника Q2 — 3,6), бо ця риса, на перший погляд, погано узгоджується із переліченими когнітивними особливостями злочинців основної групи. Річ у тім, що в умовах

ізоляції засуджені перебувають у подвійній системі координат, оскільки, з одного боку, їх життя до найдрібніших деталей унормоване вимогами режиму, а з другого боку, що суттєвіше для неформальної життєдіяльності — регламентоване субкультурними правилами поведінки. Останній чинник якраз і сприяє внутрішній консолідації злочинного середовища, орієнтації на колектив, спільне вирішення повсякденних проблем. Злочинці потребують неформального схвалення своєї поведінки спільнотою, бо знають про неминуче покарання відступників від так званих «понять». Якщо у своїх міркуваннях піти від зворотного, то конформізм у злочинному середовищі означає нонконформізм у просоціальному середовищі, за межами кримінально-виконавчих установ, інакше не відбулося б становлення особистості корисливого насильницького злочинця як такої.

На дозлочинному етапі формування структурних елементів спрямованості особистості злочинця нами констатовано відчуження від позитивно налаштованого оточення, неприйняття цінностей і нормативних установлень малої соціальної групи, прояви адміністративних деліктів тощо.

Ще однією домінантною рисою основної групи досліджуваних є *підозрілість* (високе значення показника $L = 10,8$), що в інтерпретаціях тестової методик Р. Кетела проявляється у *засдрості, егоцентричності*, використанні інших людей як засобу задоволення своєкорисливих інтересів. Парадоксально, але факт: корисливі насильницькі злочинці найбільше незадоволені потерпілими у зв'язку з тим, що у них виявилось замало грошей та інших цінностей. Також підозрілість проявляється у схильності не довіряти оточуючим через переконаність у їх злих намірах, бажанні скривдити. Зрештою високе значення показника MD (10 балів) свідчить про схильність до переоцінювання своїх можливостей, завищену самооцінку, на що неодноразово звертала ся увага раніше.

Діагностування агресивності

Логічним продовженням вивчення індивідуальних психологічних особливостей корисливих насильницьких злочинців буде діагностування однієї із ключових особистісних рис — *агресивності*, за психологічною методикою тестування показ-

ників і форм агресії О. Баса й А. Дарки, адаптованою О. К. Осницьким [2].

У загальнометодологічному плані О. Бас виділяє два основні типи агресії й агресивності: ворожу (негативізм), метою якої є насильницький руйнівний вплив на об'єкт як самоціль, та інструментальну, сутність якої полягає у насильницькому впливі на об'єкт заради задоволення інших неагресивних потреб [3]. Звідси, агресивність розцінюється або як мотиваційна тенденція, що безпосередньо породжується потребо-мотиваційною структурою свідомості особистості (власне потребами насильства, знущання, садизму), задовольняючи які особа самореалізується у такий спосіб (у чистому вигляді притаманна насильницьким злочинцям), або як інструментальна агресивність, що опосередковано породжується ціннісними та смисловими структурами свідомості особистості через заміщення твердих просоціальних світоглядних позицій та ціннісних орієнтирів утилітарними, гедоністичними, здирницькими, престижними, устремліннями незаконного отримання вигоди засобами кримінального насильства. Ворожа агресивність (негативізм) має ціннісно-раціональну, а інструментальна агресивність — цілераціональну генезу. Методика тестування О. Баса й А. Дарки дозволяє діагностувати агресивність як особистісну рису. Діагностика агресивності як мотиваційної тенденції здійснюється за допомогою інших методик [4]. Агресивність як особиста риса тією чи іншою мірою притаманна усім людям, а не тільки злочинцям. Так, російські фахівці Державного наукового центру соціальної і судової психіатрії ім. В. П. Сербського (РФ) встановили нормативне значення показників різних форм агресії у правослужняних громадян: фізична агресія — 51%, непряма агресія — 56%, роздратування — 36%, негативізм — 45%, образа — 22%, вербальна агресія — 45%, почуття провини — 65% [5]. Отже, правильне тлумачення результатів виміру тих чи інших різновидів агресії багато в чому залежить від співвіднесення із попередніми даними інших психологічних методик, у контексті раніше виявлених характерологічних індивідуальних особливостей корисливих насильницьких злочинців.

Процедура тестування, вибірка респондентів, чисельність основної і контрольної груп були ідентичні раніше описаним параметрам. Обробка результатів дослідження здійснювалася згідно із запропонованим ключем та відповідно до

тлумачення змісту форм агресії, яке надавали автори цієї методики, однак з урахуванням психологічних особливостей корисливих насильницьких злочинців.

Процедура тестування, вибірка респондентів, чисельність основної і контрольної груп були ідентичні раніше описаним параметрам. Обробка результатів дослідження здійснювалася згідно із запропонованим ключем та відповідно до тлумачення змісту форм агресії, яке надавали автори цієї методики, однак із врахуванням психологічних особливостей корисливих насильницьких злочинців. Результати дослідження розподілилися наступним чином. *Форми агресії*: фізична агресія (основна група — 87; контрольна група — 82); непряма агресія (основна група — 65; контрольна група — 80; число $P = 0,05$); роздратування (основна група — 34; контрольна група — 54; число $P = 0,05$); негативізм (основна група — 62; контрольна група — 57); образа (основна група — 71; контрольна група — 68); підозра (основна група — 86; контрольна група — 76); вербальна агресія (основна група — 49; контрольна група — 40); почуття провини (основна група — 36; контрольна група — 35).

Форми та показники агресії

Насамперед, привертає увагу перевищення за усіма формами та показниками агресії в обох групах порівняно зі вищевказаними нормативними значеннями законослухняних громадян. Судячи із значення показника фізичної агресії (87 від 100) для корисливих насильницьких злочинців найбільш вираженою рисою є агресивність фізичного спрямування, тобто висока психологічна готовність до застосування грубої фізичної сили проти іншої особи, цінність і недоторканність психофізичного статусу якої мізерна і фактично не береться до уваги. Противагою агресивності фізичного спрямування зазвичай виступає аутоагресія, що проявляється як почуття провини (муки сумління, моральний бар'єр, вагання), однак значення цього показника у понад 2 рази менше (34%), тобто стримуючий ефект почуття провини вельми недостатній.

Агресивність фізичного спрямування корелює із агресивністю, породженою підозрою (86%) та образою (71%). Появлення цього досить просте: передумовою образи є заздрість і ненависть до успішніших і заможніших, а також тих, хто

має порівняно більше матеріальних цінностей від представників основної групи, на чому неодноразово наголошувалося. Підозрілість свідчить про погану адаптацію до соціальних вимог, неналежне засвоєння суспільних цінностей, моральних імперативів, правових норм. Образливість проявляється у наріканнях на нібито упереджене ставлення з боку малої соціальної групи, перекладанні провини за життєві невдачі на інших, заздрощах чужому достатку, котрі продукують бажання «відновити матеріальну справедливість» і потай помститися за те, що хтось має більше. Нерідко, відбираючи останні копійки та різний побутовий дріб'язок, корисливі насильницькі злочинці самовиправдовуються на зразок: «а в мене і цього немає», «мені зараз потрібніше», «понад усе хочеться мати таку річ», «вони не заслуговують на розкіш» тощо. Агресивність негативістського спрямування (62%) значною мірою підпорядкована світоглядній позиції ворожого світосприйняття, очікуванні загрози від оточення, а відтак виробляється завчасне мотивування мало не змушеності вчинити напад з метою вижити у хижому середовищі й разом покращити власне матеріальне положення.

За показниками непрямої агресії (65%) у представників основної групи встановлені статистично достовірні відмінності ($P = 0,05$) від осіб контрольної групи (80%), що означає меншу вираженість у корисливих насильницьких злочинців вибухових реакцій розлюченості, істеричного крику, гнівного псування речей або злих жартів, розпускання компрометуючих пліток тощо. Замість цього вони цілеспрямовано шукають жертву, на якій зганяють злість, безпосередньо з'ясовують стосунки із кривдником, не роздумуючи йдуть на прямий фізичний контакт, що, до речі, підтверджується невисоким рівнем вербальної агресії (49%). Тобто представники основної групи злочинців, на противагу погрозам (психічному насильству), виявляють більшу схильність до фізичного насильства як перевіреного й ефективнішого способу доведення силової переваги та досягнення своєкорисливих цілей.

Не менш важливою є діагностована статистично достовірна відмінність ($P = 0,05$) за такою формою агресивних реакцій, як роздратування (34 проти 54%). Мається на увазі, що корисливі насильницькі злочинці менше схильні до роз-

дратування, безадресного виплескування негативних емоцій, нецензурної лайки, погроз. Очевидно, все це компенсується фізичною агресією, рішучістю і жорстокістю щодо чітко визначеної жертви.

Таким чином, домінування у корисливих насильницьких злочинців агресії трьох основних форм: фізичної, підозрілості й образи свідчить про її інструментальне походження, трансформацію в агресивність як особистісну рису в результаті засвоєння насильницької моделі поведінки як ефективного й прийнятого засобу досягнення особистісно значущих корисливих цілей. Агресивність в особи розвивається не сама по собі, оскільки, з одного боку, вона є наслідком дефіцитарності контрагресивних особистісних рис, а з другого боку, підсилюється переважаними негативними рисами інтелектуальної, емоційно-вольової та комунікативної сфер свідомості і діяльних проявів корисливих насильницьких злочинців.

Інтенсивність прояву агресивності знижується завдяки переважанню таких контрагресивних рис та властивос-

тей як: почуття емпатії, вини, емоційна стійкість, чіткість нормативних установлень і сприйняття стримуючого ефекту кримінально-правових заборон, високий самоконтроль. Однак результати тестування характерологічних особливостей та індивідуальних рис за наведеними методиками багатостороннього дослідження особистості корисливого насильницького злочинця якраз засвідчили нерозвиненість останніх. Замість цього встановлені домінуючі риси практицизму, радикалізму, брутальної самовпевненості і низького самоконтролю, схильності до ризику, а також заздрість та егоцентричність, що не тільки підсилюють прояви агресивності, а й змінюють її якісно у бік раціонального спрямування. У будь-якому разі інструментальної властивості підвищена фізична агресивність набуває після опосередкування ціннісно-нормативною і буттєво-сисловою структурою спрямованості особистості, включення на етапі цілепокладання і прийняття рішення у мотивацію в ролі прийнятого й ефективного засобу реалізації наміру.

ПРИМІТКИ

1. Агрессия и психическое здоровье / под ред. Т. Б. Дмитриевой и Б. В. Шостаковича. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. — С. 43—45.
2. Райгородский Д. Я. Психическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский. — Самара : БАХРАМ, 2000. — С. 174.
3. Кудрявцев И. А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка) / И. А. Кудрявцев, Н. А. Ратинова. — М. : МГУ, 2000. — С. 17.
4. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии / Ф. С. Сафуанов. — М. : Смысл, 2003. — С. 97—98.
5. Агрессия и психическое здоровье. — Знач. праця. — С. 336.

Головкин Богдан. Характерологические черты личности корыстного насильственно-го преступника.

Освещаются результаты тестирования корыстных насильственных преступников по методике «Многофакторное исследование личности» (Р. Кетела 16-PF вопросник) и методике тестирования показателей и форм агрессии (А. Басса и А. Дарки). Анализируются характерологические черты корыстных насильственных преступников, связь интеллектуальных, эмоционально-волевых, когнитивных особенностей и преступного поведения.

Ключевые слова: эмоциональная неуравновешенность, жесткость, самоуверенность, низкий самоконтроль, доминантность, агрессивность.

Golovkin Bogdan. Characteristical of line of personality of mercenary violent criminal. Light up the results of testing of mercenary violent criminals after the method of «Multivariable research of personality» (R. Ketela 16-PF questionnaire) and method of testing of indexes and forms of aggression (A. Bassa and A. Darky). The characteristical lines of mercenary violent criminals, connection of intellectual, emotionally-volitional, cognitive features and criminal behaviour are analysed.

Key words: emotional mental instability, inflexibility, self-confidence, low self-control, dominant, aggressiveness.